
Boekbesprekingen

Huishouden in Holland. Ontwikkelingen in de huishoudelijke verzorging 1965-1980 Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek, 's-Gravenhage 1980. Boddendijk, F. R., M. Klein en E. Nolte. 'Mijnheer, de Voorzitter'... **Verslag van een onderzoek naar de grote afwezigheid van vrouwen in de Nederlandse politiek sinds 1945**, Mededelingen nr. 8, sub-faculteit der sociaal-kulturele wetenschappen, Vrije Universiteit, 1980.

Sinds het vrouwenprobleem als maatschappelijk probleem enige erkenning geniet, verschijnen er nogal wat studies voor, door en over vrouwen. Weinige daarvan zijn echter gericht op het zichtbaar maken van knelpunten m.b.t. de emancipatieproblematiek, zodat ook maar weinig onderzoekuitkomsten gehanteerd kunnen worden als het erom gaat een specifiek emancipatiebeleid gestalte te geven. En daarmee wordt dan bedoeld, een beleid dat erop gericht is om in te spelen op de verschillende emancipatiebehoeften van verschillende categorieën vrouwen. Of een beleid dat rekening houdt met de weerstanden die er t. a. v. emancipatie leven, begrip heeft voor de oorzaken van die weerstanden en daarom maatregelen kan nemen of zodanig kan presenteren die die barrières verminderen. Voor de uitstippeling en uitvoering van een zinnig beleid is veel meer onderzoek nodig: kwantitatief onderzoek, maar ook motivatie-onderzoek, tijd-budgetonderzoek en longitudinaal onderzoek. Eén van de belangrijke thema's die daarbij aan de orde zouden moeten komen is de verdeling in tijd en aandacht tussen de privé- en openbare sfeer voor beide seksen. Zolang nl. vrouwen geacht worden de primaire verantwoordelijkheid te dragen voor het eerste, het huishouden en de kinderen, zal dat de belangrijkste belemmering vormen om ze in de openbare sfeer, de arbeidsmarkt of het politieke leven, op gelijke voet met de mannen te laten participeren. Omgekeerd kunnen mannen alleen maar op dezelfde wijze in het openbaar bezig zijn, zolang ze thuis een vrouw hebben die bereid is om daár de zaken geruisloos af te wikkelen. En de overheid? De overheid hoeft niks te doen, kan kreten slaken over een 'voorwaardenscheppend' emancipatiebeleid, zolang de betrokken partijen zich maar koest houden en aan bovenstaande afspraken over de verdeling van binnen- en buitenzorg niet tornen. En dat gebeurt (nog) niet. Moeder mag er best een baantje op nahouden, als niemand er maar last van heeft: de kinderen niet, vader niet en de overheid niet. Zo ging het en zo gaat het. Dat blijkt ook uit de recent verschenen studie **Huishouden in Holland, ontwikkelingen in de huishoudelijke verzorging 1965-1980**, uitgebracht door het Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek. Het rapport is niet gebaseerd op nieuw onderzoek maar samengesteld uit eerdere onderzoekuitkomsten, beschouwingen en C.B.S.-gegevens – alle m.b.t. de huishoudelijke rol van vrouwen. Een leuk overzicht dat somber stemt. Want nogmaals, uit deze studie komt niet naar voren dat zich in de beschouwde periode belangrijke wijzigingen hebben voorgedaan m.b.t. de rol of

de taak van (huis)vrouwen. Jawel, zij werken meer dan voorheen buiten de deur, maar dat betekent niet dat mannen in dezelfde mate binnenshuis gaan meewerken. Samenwonen met anderen – aldus het rapport – resulteert zijn voor de (ongehuwde) vrouw in een verzwarende van de huishoudelijke taak, terwijl samenwonen voor de man een verlichting van deze taak betekent. En – nog steeds volgens het rapport – gehuwde mannen met buitenshuis werkende vrouwen besteden niet meer tijd aan de huishouding dan gehuwde mannen waarvan de vrouw niet buitenshuis werkt. Aangezien werkende vrouwen met kleine kinderen naast hun werkkring een bijna volledige dagtaak aan het huishouden overhouden, nl. 37 uur, resulteert daaruit dat die vrouwen veel langere werkweken maken dan mannen. Tel uit je emancipatie-winst! En de overheid geeft ook niet thuis, want – zo blijkt – de laatste jaren is er eerder sprake van een afname dan een toename van huishoudelijke activiteiten naar de publieke sector. Dat verbaast mij overigens niet. Want als de vrouwen aan de basis niet bij machte zijn om zich te mobiliseren teneinde deze voor hen belangrijke zaken af te dwingen, en de politici aan de top blijven mannen (met een huisvrouw thuis die zich koest houdt) waarom zou er dan in deze moeilijke tijd geld worden besteed aan zulke dingen? Over het ondervertegenwoordigd blijven van vrouwen aan die politieke top, gaat het rapport 'Meneer de Voorzitter . . .!', dat enkele maanden geleden verscheen. Boddendijk, Klein en Nolte hebben niet alleen al het beschikbare cijfermateriaal m.b.t. vrouwen in de nederlandse politiek bijeengezocht, ze hebben daaromheen een heel aantrekkelijke en lezenswaardige collage geplaatst van relevante bevindingen betreffende dit onderwerp uit de – veelal buitenlandse literatuur – alsook hun eigen hypothesen en interpretaties van de cijfers. Dat vrouwen in de politiek nog steeds zo minimaal aan bod komen, wijten de schrijvers niet alleen aan het ontbreken van voldoende opleiding en beroepservaring bij vrouwen, maar aan de achterliggende criteria: het niet beschikken over veel 'vrije tijd' en over politiek relevante relaties binnen het sociale netwerk. Dat na 1970 het aantal vrouwelijke politici is toegenomen, komt volgens hen voort uit het feit dat zij niet aan het begin maar tijdens een kabinetsperiode kamerzetels bezetten die door 'mobiele' heren verlaten zijn en voor andere mannen dus niet aantrekkelijk genoeg om voor zo'n korte periode te bezetten. Vrouwen komen dus aan de bak via de eerder onverkiesbare plaatsen op de kandidatenlijsten. Ook deze studie eindigt met het verzoek om meer onderzoek, zoals gebruikelijk. Mijn suggestie zou zijn om eens te bezien hoeveel tijd mannelijke politici besteden aan de privé-sfeer; het huishouden. De uitkomsten zouden dan duidelijk maken dat er voorlopig niet veel te verwachten valt van drastische wijzigingen m.b.t. de politieke participatie van vrouwen, evenmin als van de participatie van mannen aan het binnengebieden.

H. d'Ancona

Agnes Heller, *On Instincts*, Van Gorcum, Assen 1979, 97 blz. en Agnes Heller, *A Theory of Feelings*, Van Gorcum, Assen 1979, 244 blz.

Agnes Heller, filosofisch antropologe, leerlinge van Lukács en sinds kort werkzaam in Australië, is heel wat van plan. De boeken die hier ter bespreking voor mij liggen zijn bedoeld als de eerste twee in een serie van zes, 'waarin de auteur een consistente marxistische sociale antropologie tracht op te bouwen' (aldus de flaptekst).

On Instincts, het eerste deel van deze reeks, is vooral een verhandeling over wat deze antropologie *niet* inhoudt: het menselijk gedrag wordt niet door instincten geleid, en is evenmin een repertoire van door beloningen en straffen bepaalde reacties op prikkels, zoals het behaviorisme en ook de daarmee verwante frustratie-agressie-theorie ponereren. Het meest uitvoerig gaat Heller in op de theorie van agressie als basisinstinct, waartegen zij

verschillende bezwaren opsomt. Zo benadrukt ze dat de term 'agressie' de meest uiteenlopende handelingen bestrijkt, die moeilijk allemaal onder één gemeenschappelijke noemer zijn te brengen. laat staan tot één oorzaak te herleiden zijn: uitingen van woede, die voor een deel biologisch geprogrammeerd zijn, impliceren nog geen aanvalsgedrag, enz.

Deze en andere argumenten zijn zeker terzake. Het vervelende is alleen dat ze voor het grootste deel al eerder en helderder door anderen (zoals Ashley Montagu) zijn geformuleerd en gericht zijn tegen een theorie die door weinigen meer au serieux wordt genomen: de term 'instinct' ontbreekt vrijwel in het vocabulaire van moderne gedragsbiologen, en het door Lorenz verdedigde 'hydraulische model' van agressie heeft in wetenschappelijke kring nooit veel aanhang gevonden. Recente literatuur, zoals die van de richting van de sociobiologie, is niet verwerkt, zodat de lezer vaak het ontmoedigende gevoel krijgt een discussie van jaren geleden nog eens te moeten volgen.

Niet dat dit boekje overschrijfwerk is. Integendeel, men krijgt de indruk dat Heller alles nog eens zelfstandig overdacht heeft, daarbij geïnspireerd door zulke uiteenlopende denkers als Marx, Husserl en Gehlen. Als een echte filosoof toont ze weinig belangstelling voor onderzoeksgegevens, maar daartegenover staat een grote, fenomenologische aandacht en gevoeligheid voor de betekenis van woorden, zoals in dit geval 'instinct', 'agressie', 'woede' en dergelijke.

Het tweede boek van de reeks, **A Theory of Feelings**, is pretentieuzer van opzet, zoals al uit de titel blijkt. De verwachtingen die die titel wekt worden niet waargemaakt: een 'theorie van gevoelens' heb ik althans niet kunnen vinden, of het moest zijn dat de 'theorie' bestaat uit een reeks zeer vage en algemene beweringen. Tot die beweringen behoort bijvoorbeeld de stelling dat denken en voelen geen tegenstelling vormen, dat ieder denkproces tot op zekere hoogte gevoelsmatig is. Wat 'voelen' in dit verband is, en vooral wat het niet is, blijft echter onduidelijk, ondanks de vele bladzijden 'fenomenologische analyse' die aan dit probleem besteed worden.

Na de fenomenologische analyse volgt in dit boek een deel getiteld 'Contribution to the sociology of feeling'. Een sociologie van gevoelens, het klinkt intrigerend, maar ook hier dekt de titel niet de inhoud. Heller behandelt voornamelijk *denkbeelden over gevoelens* zoals die tot uitdrukking komen in literaire werken. Als kenmerkend voor de 'bourgeois world of feeling' beschouwt zij enerzijds de verwerping van emotionaliteit, anderzijds de cultivering van het innerlijk gevoelsleven. In dat verband maakt zij een vergelijking tussen een aantal literaire werken uit het einde van de achttiende eeuw, met hun nadruk op heftige gevoelens en hartstochten, en geschriften uit de twintiger jaren van deze eeuw, waarin de hoofdpersonen veeleer gevoelsarm, leeg, karakterloos waren.

Het zijn vooral in passages als deze dat Heller haar belezenheid en scherpzinnigheid aan de dag legt. Alles bijeen maakt ze de indruk van een erudiete, intelligente, nieuwsgierige, maar ook wat verwarde dame, die veel nadenkt maar zich weinig bekommert om de lezers die de resultaten van dat nadenken tot zich moeten nemen. Compositie en stijl vertonen grote gebreken; trivialiteiten worden lang uitgesponnen, het taalgebruik is omslachtig en in bijna iedere zin resoneert een soort filosofenduits.

Heller's antropologie wil een duidelijke morele boodschap geven. Die komt erop neer dat mensen door in steeds wijdere verbanden met elkaar samen te werken zich steeds meer zullen, kunnen en moeten bevrijden van hun biologische beperkingen en zo hun *Gattungswesen* verder ontwikkelen. Als in de Christelijke theologie staat het biologische hier voor het lagere, het geestelijke voor het hogere. Heller onderscheidt bijvoorbeeld lagere, biologisch gewortelde van hogere, cultureel bepaalde en cognitief gerichte gevoelens. Dit onderscheid doet denken aan de behoeftenhiërarchie van Maslow, naar wie Heller ook met instemming verwijst.

Het probleem is niet dat dit onzinnig of onjuist zou zijn. Integendeel, afgezien van wat dogmatische leerstellingen klinkt bijna alles wat de schrijfster zegt heel redelijk, verlicht, verstandig, moreel acceptabel. Maar juist daarom zegt zij weinig nieuws. Haar strenge veroordeling van de Kantiaanse *Süchte* (hebzucht, eerezucht en machtsbegeerte) is te begrijpen, haar pleidooi voor 'concreet enthousiasme' (voor aardse idealen) is mooi, haar conclusie dat agressie nooit gerechtvaardigd kan worden door te verwijzen naar de agressieve natuur van de mens volkomen juist, maar opmerkelijk is het allemaal niet. De marxistische moraal blijkt hier vrijwel neer te komen op de verlichte christelijk-humanistische moraal die wekelijks van vele kansels klinkt.

N. A. Wilterdink

Hans van der Cammen. **De binnenkant van de planologie**: Goutinho, Muiderberg, 1979.

Te oordelen naar de produktie van dissertaties verkeert de planologie in een bloeiperiode (1). Of dit verklaard kan worden uit de bevruchtende werking van een dominant paradigma valt echter te betwijfelen. Van der Cammen's konklusies wijzen althans niet in die richting: eerder signaleren ze een impasse: weinig eenstemmigheid over het vak en een te hoog abstraktienivo in de theorievorming. Volgens hem biedt deze toestand aanleiding tot een (nieuwe) taakstelling in de nabije toekomst.

Van der Cammen's konklusies zijn het resultaat van een speurtocht langs de 'binnenkant van de planologie', waarbij de aandacht vooral is gericht op de vakbeoefening; d.w.z., op 'alles wat planologen doen', inclusief de 'ideeën en theorieën over zichzelf en over hun vak'. In deze kontekst duidt buitenkant op de resultaten waarin de bijdrage van de planologen zich manifesteert. Het speurwerk wordt in twee delen gepresenteerd; het analytisch deel beschrijft 'de stand van zaken van de huidige planologie', het normatieve deel beoogt een bijdrage te leveren 'aan de oplossing van de vraagstukken waarvoor de planologie op dit moment is gesteld' (p 11).

Van der Cammen typeert zijn invalshoek met de uitspraak: 'de planologiebeoefening wordt in dit boek benaderd als een beleidswetenschappelijk fenomeen' (p 17) en hij preciseert deze benadering als 'taakgericht'. Waar volgens hem de taakomschrijving van de planologie is: 'het wetenschappelijke adviezen geven ten dienste van het ruimtelijk beleid' (p 47), gaat het bij zijn analyses en aanbevelingen om de vraag *hoe* planologen zich van hun taak (dienen te) kwijten; de vraag *wat* planologen daarbij tevoorschijn (moeten) brengen blijft dus terzijde.

In het eerste deel worden achtereenvolgens het beroepsbeeld van de planologen (hfdst 3) en hun normenkader (hfdst 4) onder de loupe genomen. Wat het eerste betreft konkludeert Van der Cammen, dat als kern-karakteristiek van de (moderne) planoloog geldt: 'een gespecialiseerde wetenschappelijke deskundige, die goed thuis is in het organisatie-netwerk van het ruimtelijk beleid' (p 69); een 'vak'-man dus, met een fijne neus voor een 'breed' beleid.

Van het (in de literatuur gereleveerde) normenkader worden drie categorieën nader bekeken: rationaliteit, omvattendheid en gefaseerdheid, met als konklusie: weinig operationeel en niet taakgericht; d.w.z., 'ze bieden voor de planologiebeoefening van alle dag weinig houvast' (p 99).

Hoe daar op ingespeeld moet worden vormt het onderwerp van het tweede- of normatieve deel. Gewezen wordt op de noodzaak het beleidsorganisatorische kader van de ruimtelijke planning te verruimen (naast de 'overheid' dienen daarbij ook actoren als belangenorganisaties en actiegroepen te worden betrokken) en gepleit voor een adequate pro-

bleemstructurering. Ten behoeve van dit laatste wordt een model van vier instructielementen gepresenteerd, dat de onderlinge samenhang tussen een ruimtelijke probleem-situatie en de daarbij betrokken actoren beoogt te beschrijven en te analyseren.

Bij de uitwerking van dit model voor 'dagelijks gebruik' wijst Van der Cammen eerst op de voorwaarde van interdisciplinariteit en komt dan, wat onverwachts, terecht bij het onderscheid tussen de twee vormen van planningstheorie: de substantiële- of inhoudelijke- en de procedurele theorie. In de laatste paragrafen van zijn boek wijst hij op de eenzijdigheid van elk en bepleit tenslotte een komplementaire betrekking tussen beide.

Van der Cammen levert in zijn werk een imposante bijdrage aan de literatuur-exploratie rond het denken over planning en beleid; bovendien zijn z'n konklusies met betrekking tot de komplementaire betrekking tussen substantiële- en procedurele theorie belangwekkend. Vooral omdat ze de eenzijdige nadruk op de procedurele kant van de zaak, die (met name door Faludi's werk) welhaast als de Amsterdamse benadering leek te moeten worden beschouwd, sterk relativeren.

Niettemin bieden zowel exploratie als konklusies ook aanleiding tot een paar kritische opmerkingen.

Allereerst schuilt er enige onzorgvuldigheid in het citeren van buitenlandse auteurs in nederlandse vertaling. Niet alleen omdat daardoor een genuanceerde interpretatie buiten discussie blijft, maar vooral omdat langs deze weg het werk van deze auteurs (te) gemakkelijk in een nederlandse kontekst wordt geplaatst. Dat leidde hier en daar tot een te grove generalisering; bijvoorbeeld waar gezegd wordt dat Friedmann vier manieren onderscheid om naar de planologie te kijken (p 39). Friedmann heeft (evenmin als welke buitenlander ook) het woord planologie vermoedelijk nooit gebruikt: hij spreekt (hier) over planning, en die term kan ook als niet-synoniem met planologie worden opgevat.

Dit houdt nauw verband met een ander aspekt. Van der Cammen beoogde zijn boek te schrijven vanuit de nederlandse situatie (p 46), maar geeft zich niet uitpuddend rekenschap van de wijze waarop in ons land het begrip planologie zich ten opzichte van planning en beleid heeft *geprofileerd*. *De eis van begripsdefinitie moge overdreven zijn, enige omlin-ning* lijkt hier toch gewenst: behoudens de verwijzing naar het spraakgebruik, worden er zelfs nauwelijks of geen argumenten zichtbaar waarom planologie, naast planning en beleid, als zinvol begrip zou moeten worden gehandhaafd. Bijvoorbeeld tegenover Van Poelje, die meent dat we maar 'moeten breken met die afgrijselijke term planologie'², omdat het begrip ruimtelijke ordening (volgens een recente opvatting van de RPD: de samenvattende aanduiding van planning en beleid) zoveel meer duidelijkheid biedt.

Wellicht had de gedachtenvorming in de SPAR hier een eerste houvast kunnen bieden, want dit instituut omschrijft planologie als 'wetenschappelijke- en methodologische re- flectie op de ruimtelijke ordening'³ (op planning en beleid dus), en daarmee wordt op z'n minst getracht de kontour van een specifieke taakstelling te schetsen.

Maar belangrijker dan de scherpte van definitie is, dat de SPAR de betrekking van wetenschap met planning en beleid hier zó opvallend stelt, dat je er eigenlijk niet meer om heen kunt om er op te reageren.

In het werk van Van der Cammen wordt deze betrekking echter niet diepgaand bekeken. Er wordt wel gewag gemaakt van de 'innerlijke spanning tussen wetenschappelijk- heid en beleidseffektiviteit' (p 11), maar die spanning wordt niet geïdentificeerd; wordt ze veroorzaakt door een stroeve betrekking van de methodologische voorwaarden van het vigerende (of standaard-) wetenschapsmodel met de werkelijkheid van alle dag, of komt ze misschien voort uit een twijfel aan de adekwaatheid van dat model voor die werkelijk- heid? Het is jammer dat deze problematisering terzijde werd gelaten, want waar het aan de binnenkant van de planologie gonst van ideeën en theorieën, lijkt een voorzichtige vraag

naar de zin daarvan niet overdreven. Omdat die vraagstelling achterwege blijft, mist Van der Cammen's werk ook de intentie om de ideeën en theorieën over het 'doen' van planologen (hun handelen dus) kritisch te toetsen op hun adequaatheid ten opzichte van het (aktie-)veld waar dat handelen zich op richt, i.c. de ruimtelijk-maatschappelijke ontwikkelingen. Weliswaar spreekt hij over 'kritische analyse' (p 98), maar die kritiek resulteert vooral uit (van respectabele belezenheid getuigende) citaatvergelijking, aan de hand van overigens in hoofdzaak op beleidsprocessen gerichte, sociaal-wetenschappelijke literatuur.

Dat het vraagstuk van de adequaatheid van acties ten opzichte van de aard van het aktiveld minder aandacht krijgt, kan wellicht niet los worden gezien van de gekozen invalshoek, i.c. de beleidswetenschappelijke benadering. De daaraan verwante literatuur vertoont (zoals van der Cammen zelf ook uitdrukkelijk konstateert) vaak opvallende sporen van de poging om het systeem-cybernetische model te verheffen tot paradigma van de sociale wetenschappen. Salet, die op dit punt een grondige analyse verrichtte, wijst erop, dat daarbij onherroepelijk de positie van 'substantiële distantie' wordt ingenomen; de organisatie treedt in de plaats van substantie⁴; d.w.z., de (organisatie-)procedures treden in de plaats van de inhoud.

Salet levert fundamentele kritiek op de eenzijdigheid van dit uitgangspunt (Van der Cammen refereert terloops daaraan) en konstateert dat de substantiële distantie in de sociale wetenschappen leidt tot een scherpe confrontatie met het vraagstuk van de legitimatie van kennis. In dat licht bezien krijgt Van der Cammen's pleidooi voor de komplementariteit van inhoudelijke- en procedurele theorie, aan het eind van z'n boek, een bijzonder reliëf. Want deze stellingname raakt blijkbaar niet alleen de discussie over scheiding of verweving van theorievorming in de planologie, ze lijkt ook verbonden met een elementaire wetenschapstheoretische categorie: het legitimatievraagstuk van kennis en methode. Maar omdat hij het vraagstuk van de wetenschappelijkheid vna de planologie terzijde laat, biedt Van der Cammen voor deze (voor de binnenkant van de planologie uiterst belangwekkend te achten) discussie weinig aanknopingspunten.

Van der Cammen konstateert, dat men zijn konklusies in de planologische literatuur nog niet zo vaak tegenkomt en zeker nog niet in brede kring heeft aanvaard (p 185). Dat moge zo zijn wat de beleidswetenschappelijke gedachtevorming betreft; in de 'inhoudelijke' hoek zal de idee, dat organisatie en procedures voor een belangrijk deel mede bepaald (dienen te) worden door de eigen aard van het substantiële objekt, vermoedelijk eerder vanzelfsprekend dan bezwaarlijk worden gevonden.

Wat dat betreft valt het te betreuren dat Van der Cammen zijn konklusies niet als startpunt heeft genomen.

Noten

1. Over een korte periode verscheen o. a. het werk van Goedman (1978), Dessing (1979), Van der Cammen (1979) en Kreukels (1980); bovendien is er, te oordelen naar wat er op stapel staat, nog heel wat te verwachten.
2. Van Poelje, *Scheppende ordening*; Alphen aan de Rijn, 1962.
3. Nota van de Sektie Planologie van de Akademische Raad (SPAR); 1972.
4. Salet, *Planningtheorie in Perspektief*; Utrecht, 1978.

F. Kleefmann

F. Grunfeld (red.), **Gebouwde omgeving, neerslag van onze samenleving**, Alphen a/d Rijn, Brussel, Samsom, 1979, 248 blz.

Planologen, stedenbouwers, architecten en anderen kloppen regelmatig aan bij de beoefenaren van sociale wetenschappen voor concrete antwoorden op tal van vragen rond het ontwerpen van de gebouwde omgeving. Het is immers voor ontwerpers van het grootste belang om te weten hoe zij met hun werk kunnen inspelen op veranderende maatschappelijke behoeften en het gedrag van individuen en huishoudens. Voor een beantwoording van dergelijke vragen is het noodzakelijk studie te maken van de relatie tussen sociale veranderingen en de gebouwde omgeving. Een stap op de goede weg zou zijn de studie van de invloed van het sociaal gebeuren op de inrichting van de ruimtelijke omgeving in het recente verleden. Het is dan ook met enigszins gespannen verwachtingen dat de lezer het hier besproken boekje ter hand neemt. Het belooft 'het samenbrengen en inzichtelijk maken van de complexe samenhang tussen maatschappelijk processen, individuele voorkeuren en behoeften en de aard en inrichting van het ruimtelijk milieu...'. Dit probleemveld wordt niet diepgaand behandeld, maar er wordt een inleiding geboden, die bij de lezer de belangstelling moet wekken. Het accent ligt op de studie van de afgelopen decennia, maar het boekje wordt besloten met het uitspreken van een aantal toekomstverwachtingen.

Door het inleidend karakter kan de centrale vraag niet diepgaand besproken worden, terwijl bovendien het boek een samenvatting geeft van eerder verschenen publikaties en geen nieuwe onderzoeksresultaten aandraagt. Maar ronduit teleurstellend is dat in het merendeel van de bijdragen de relatie tussen maatschappelijke ontwikkelingen en gebouwde omgeving niet uit de verf komt. De meeste auteurs hebben gemeend zich te kunnen beperken tot het bespreken van de veranderende maatschappelijke behoeften en de individuele voorkeuren en gedrag.

In de inleiding schetst de samensteller in grote lijnen ontwikkelingen van de prehistorie tot de moderne tijd. De thema's die hier worden aangereikt worden in de overige hoofdstukken slechts uitgewerkt voor wat betreft de recente ontwikkelingen en in enkele gevallen voor de organisatie van de ruimte. In enkele gevallen – bijvoorbeeld bij de bespreking van de vestigingsplaatsfactoren en patronen van bedrijven – blijft deze bespreking zeer elementair en daardoor misleidend. De vormelementen komen beter aan bod in het derde deel van de studie, met name in de bijdragen van J. P. Groot over de kleine kernenproblematiek en van Van Eijkeren over de na-oorlogse stadsuitbreidingen, maar ook hier wordt niet concreet ingegaan op het hoe en waarom van de veranderende vormen. Zowel in de andere hoofdstukken van dit deel als in het deel over de knelpunten (met een behandeling van het verkeer, het milieu, en de afstand tussen bestuur en bestuurden) blijft het bij een vrij losse, zij het leeswaardige, beschrijving van de maatschappelijke ontwikkelingen. De verwachtingen die Grunfeld uit in de slotbeschouwing ten aanzien van wat er in de verschillende leefmilieu's zal gaan veranderen, stoelen dan ook nauwelijks op de gepresenteerd overzichten.

Dat de maatschappelijke ontwikkelingen de sleutel vormen voor het begrip van de complexe problematiek rond de verhouding mens en milieu is iets dat we graag onderschrijven. Het is nuttig om deze ontwikkelingen te bestuderen of, zoals in deze bundel wordt gedaan, een overzicht te presenteren van de studies op dit terrein. Maar de lezer die verwacht dat in dit boek meer dan een eerste aanzet wordt gegeven voor het begrijpen van de relatie samenleving – bebouwde omgeving (zoals de titel suggereert) zal het boek teleurgesteld terzijde leggen.

J. van Weesep